

նում որոշ գեղեցիկում եւ չնգժւմ է թան տեսութիւնից, երբեմն անտարբէր ժանրամանկութեամբ պատմութիւններ անելով Գեղարդիի նշանակաւ այս կամ այն նշանակաւ մտին:

Ճարակո ստեղծի տեղիք է տալիս աշխատութեան վերնագիրը: Այնու կիկներ այն վերնագրով: Գեղարդիի նշանակաւ գաղութները պատմութիւնն, որպիսին գրքի թան թանկանալութիւնն է: Վերնագրովն է և ևնաստանի նշանակաւ գաղութները պատմութիւնն: վերնագիրը միայն մատուցում է արտադրութեամբ աշխատութեան թանկանալութիւնը, և այն տպագրութիւնն է տեսնելով: Բն գրանով սկզբում է մի մատենաշար եղած վայրերի եւն մյուս գաղութների պատմութեան մտին:

Գիտութիւններն են արտեր, որ տրվում են գիտական մի այնպիսի յուր աշխատանքի, որպիսին Վ. Թ. Գրիգորյանի մենագրութիւնն է: Սկզբով կարեւոր ներդրում է այն պատմագիտութեան մէջ: Վ. Գրիգորյանի աշխատութիւնը միաժամանակ զգայալիս եղում է ևնաստանի և Արեւմտեան Աւերակալի միջնագրային պատմութեան մի յարք հարցերի լուսարեւման գործին:

ՎԱՐԴԱՆԻ ՄԵՐԱՆԵԼԻԱՆ

Գաղական գիտությունների դոկտոր

Ա. Շ. ՄԵՐԱՆԵԼԻԱՆ, Հայ միջնադարյան հանելուկներ (V—XVIII դդ.), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1980, 522 էջ:

Վաստակաշատ գիտնական Ասատուր Մնացականյանի ծավալուն այս գիրքը հայ միջնադարյան գրավոր հանելուկների անդրանիկ ժողովածուն է: Գիրքը պայմանականորեն բաղկացած է երեք բաժնից. ա) գրականագիտական և բանասիրական ընդարձակ ուսումնասիրությունից, բ) հանելուկների ընկալան-համեմատական բնագրերից, գ) գիտական հարուստ, տարաբնույթի մանրամասն օժանդակ նյութերից: Բնագրերի բաժինը, էյնելով նյութի ժամանակագրական սկզբունքից, հեղինակը բաժանել է երեք շրջանի. «Իրք աւաղին (V—XI դդ.)», «Գիրք երկրորդ (XII—XIII դդ.)» և «Գիրք երրորդ (XIII—XVIII դդ.)»: Բնագրերի օրգանական շարունակութիւնն են կազմում «Համկելվածներ» և «Օգտագործված աղբյուրներ, տախտակներ և ցանկեր, բառարան, լրացումներ» բաժինները:

Հանելուկը հայ գրականութեան հնագույն ժանրերից է: Անհատական գրավոր հանելուկները, ինչպես գուրջ է տալիս Ա. Մնացականյանը, ծագել են V դ.՝ հայ գրականութեան սկզբնական դարից: Հանելուկի ժանրի հիմնադիրը, բնա Ա. Մնացականյանը, Դավթ Փերգոյն է: V դ. սկզբի մի հեղինակ, որին Ա. Մնացականյանը տարբերում է Դավթ Մնացականից և նույնացնում Դավթ Փերգանի հետ: Դավթ Փերգոյի հանելուկները ունեն թանկանալութեան ներքին միասնութիւն՝ բոլորն էլ նվիրված են դարի այնպիսի մի մեծ երեսփի, ինչպիսին էր հայ գրերը, հայտնագործությունը: Գիրք և գիրք—այն այն նյութը, որը դարձել է Դավթ Փերգոյի հանելուկների առարկան: Դավթ Փերգոյը նաև հանելուկների շարքի հիմնադիրն է:

Ա. Մնացականյանն այնուհետև անդրադառնում է հանելուկի ժանրի անվանման տարբեր ձևերին, ճիշտ համարելով ընդունված հանելուկ ձևը: Քննելով հանելուկի ծանրային առանձնահատկութիւնների հարցը, ինչպես նաև ժողովրդական բանահյուսութեան հետ ունեցած առնչությունները, հեղինակը միանգամայն իրավացի այն տեսակետն է արտահայտում, որ գրավոր հանելուկները «...իրենց հիմքում պահպանել են ժողովրդական հանելուկների հիմնական առանձնահատկութիւնները» (էջ 10)՝ նյութի հատկանիշների փոխաբերական, այլաբանական կերպարներն են իրենց, որ ժողովրդական ու գրավոր հանելուկներն ունեն թեմատիկ ընդգրկման տարբեր սահմաններ և որ ժողովրդական հանելուկների մեջ առավելագույն իշխում է ախարսիկ կյանքի ոգին ու մտածողությունը, միևնույն գրավոր հանելուկների միջոցով տեղ են գրավում աստվածաբանական գիտելիքները, կրոնական աշխարհայեցողությունը, իդոլոթիան և ուսուցողական բնույթը: Հեղինակը պատշաճ տեղ է տվել նաև հանելուկի ծագմանը, զարգացմանը և անկմանը հասարակական-պատմական պայմանների և գրական-գաղափարական նախադրյալների ընկալմանը, ինչպես նաև հանելուկի՝ իրեն բանաստեղծության ուրույն տեսակի: Միջնադարյան գրականութեան աշխարհականացման գործում խաղաղած դերի բացահայտման ու գնահատությանը:

Ա. Մնացականյանն առանձնակի սիրով է անդրադարձել ներսն Շնորհայու հանելուկներին: Շնորհային գրել է ոչ միայն շուրջ 32) հանելուկ, այլև ստեղծել է հանելուկի դասական ձևը:

ուժականի նայեալանց քառակեր, նրա հանելուկները բազմեանց են թէ Նյութի թնամտիկ ընդգրկման, թէ՛ գաղափարական հարստութեան տեսակետից: Ենթադրելի պահանջն է շարքի սկզբունքը: Պատմական բացառիկ արժեք ունի Նյութի առարկայական դասակարգման. հանելուկները թնամտիկ միաբերման նրա եզանակը: Ենթադրելի հանելուկը բառերացոյցն իսկական բանաստեղծութեան մակարդակի, գրեթեզի իսկ մեծապէս նպաստելով միջնադարեան հայ գրականութեան աշխարհականացմանը:

Ռասմաշխարհութեան ալիարտում է հայ գրավոր հանելուկների մասնաշաղկապման, ապա և անկման հասարակական. պատմական և գրական-գաղափարական ընդհանուր պայմանների սնդմ քննութեամբ: Միջնադարի փոխարինելու էր գայիս նոր դարաշրջան՝ գրականութեան ու մշակութային իր նոր քննադատներով: Դոգետը և մտաւոր տարբեր պահանջներով:

Մենագրութեան մեջ ուսանելի բարեխղճութեամբ է ներկայացված հայ միջնադարեան գրավոր հանելուկների մատենագիտական պատմութիւնը: Նյութի գիտական մատուցմանը խորապէս նպաստում է V—XVIII դդ. հանելուկներ գրած հայտնի և անհետն հեղինակների տախտակը՝ կազմված ժամանակագրական հարողականութեամբ: Հանելուկների շարքերը՝ ըստ սկզբնատողերի և գրանց քանակի՝ իրենց կրկնվող միափոքներն և տարբերակներն նշմամբ, Հստ այդ տախտակով՝ հանելուկներ են գրել ալեկի քան քառասուն հայտնի և անհետն հեղինակներ, որոնց թողած ժառանգութիւնն անցնում է 650 հանելուկից: Բանասիրական, բնագրագիտական, քննական-համեմատական այս համակողմանի աշխատանքներն էլ պայմանավորում են գրախոսվող աշխատութեան գիտական արժեքը: Ժողովածուն ոչ միայն ընդհանրացնում է հանելուկների ամբողջ ժառանգութիւնը՝ V—XVIII դդ. միջև ալծմ հայտնի գրավոր բոլոր հանելուկների ընդգրկմամբ, այլև հնարավորութիւն է բնեկում գիտական նոր հետազոտութիւններ կատարելու: Ա. Մնացականյանը հայտնաբերելով նոր հանելուկագիր հեղինակներ, տվի է նրանց աղբաժ դարաշրջանի, կյանքի, ստեղծագործութեան հակիրճ պատկերը: Հայտնի հանելուկագիրներից բացի, կենսագրական-ստեղծագործական այդպիսի բնութագրի են արժանացել Տիրատուր վարդապետը, Գրեգոր իյաթեցին, Գեորգ իրակեացին, Մովսէս Գաւենցին, Վարդան Լրմնցին, Արաշամ Դոնարարը, Մովսէս Բշեցին, Կարապետ Սերոստացին և ուրիշներ:

Անշուշտ, առանձին կարեւորութիւն են ներկայացնում բնագրերը: Քննական-համեմատական բնագրերը կազմված են ձեռագրական և տպագրական աղբյուրների տվյալների զգուշացրած քննութեամբ և ընտրութեամբ, ըստ որում ինչնակը չի խոստահել հարցականներից. չի պարտադրել իր կարծիքը, եվ. այնուամենայնիվ, միշտ չէ, որ կարելի է ընդունել ընտրված ընթերցվածը: Այսպէս՝ ռՅորեն հանելուկի «Բազմատեղօք պայծառանամ» (էջ 265) տողում նախընտրելի էր բազմատեղօք (բազում ստեղծողով) տալիսընթերցվածը և ոչ թէ ընտրված բազմատեղօք (բազում տեղերով) բառը: Աղվեսի մասին հանելուկի «Ախր զմորթի՛ ուտի դրանցար» (էջ 292) տողում պետք էր ընտրել ատէ տարրեթերցվածը՝ ուտէ բառի փոխարեն. այլ կերպ անիմաստ է պատկերացնել բանագրական աղվես: Թվում է, որ զմորթի ընթերցվածը պետք է ուղղել զմորեն (թէև տողատակում չունի), քանի որ խոսքը ոչ թէ մօրքու մասին է, այլ մօրքի, մօրելու: Աղվեսը սիրում է մօրք, մօրքած անել և ատում է բանցարը: Որ այսպէս պետք է նախանայ տողը. անեմն է նաև սիրէ և ատէ հակադրութիւնից: Ասենք նաև, որ մի քանի հանելուկների խորագրեր, որոնք ըստ էութեան պատասխաններ են, չեն պահպանվել բնագրից առաջ և տրված են ըստ N 3531 ձեռ. ցանկի, որը այդ պատասխաններից մի քանիսն անեն պահան տառեր, եղել են զմորթիթնեմի և այդպէս էլ ներկայացված են բնագրերից առաջ: «Յորեն աղ (», (էջ 285), «Մատնկ» (էջ 308), «Ճըփե...» (էջ 309): Այս բառերը պետք է ծանոթագրվեն և փորձ արվել վերծանել: Մենք կանդաղադանաք միայն մեկին. «Ճըփե...» հանելուկը ծառի մասին է. «Մտո մի կայ շատ ու անսխտան» Արդյո՞ք խոսքը միմի Կայի մասին չէ: Հստ հանելուկի, երբ ծաղկում է այդ ծառը. «Վա՛յ թէ մեղութ յիկ փթեցան» Դ. Ալիշանը այդ ծառի մասին, ըստ մատենագրական մի աղբյուրի, նշում է, թէ նրա յեղի բնութեան համար պետք է մեղվանոցի ռոտեմն հնացնել գային, քանի որ, ըստ մի այլ աղբյուրի, «մեղվաց ասունց ծաղկով չինած մեղրն փոքրավ պատահում»։ Նշանակում է՝ ճրփե... անստույգ բառը պետք է վերծանել ճփիի ստույգ բառով:

Հեղինակը մասամբ անդրադարձել է այս կամ այն հանելուկի լուծմանը (էջ 62), սակայն, իբրեւ սկզբունք, պատասխան չունեցողները թողնվել են նույնութեամբ (էջ 105), կամ էլ, իբրեւ

ձանթություն, նշված է՝ «Հանելուկների պատասխանները, ինչպես նաև պատկերներ (էջ 306)»։ Իսկ հանելուկների սկզբնատողերի և պատասխանների ցանկում (էջ 466—467) պարզապես զրգած է պիկի, Ինարկն, պատասխանի հարցն այլ է բնագրադիտական առումով, այլ՝ ասումնաբարության բովանդակության տեսանկյունից։ Նմանակապատասխանները պետք է թողնել նույնեռիքում իրեն ռազմեր, այսպես ղա ամենին էլ չի նշանակում, թե չլիքսը է փորձել լուծել այն, ժանտթագրել, բացատրել, ջծալվալիքով, այստեղ տալիս ենք դրանցից մի քանիսի պատասխանները։ Նախպես Փռչակի «Քիրքու քամայի սան» սոզն մանասի (էջ 434) սկզբնատողով ոտանավոր հանելուկի պատասխանն է փերակ, «Փռչակ կիւրտի փեր թանթու» (էջ 435) հանելուկներ՝ քնկույզ, «Մաներն մանաս պիւ» (էջ 435) հանելուկներ՝ ալիւր, Հովհաննես Ղաւմբարի «Ձայն» եռաբանք, տա՞ փնցկէ՞ սկզբնատողով հանելուկներ (էջ 507)՝ Արաւս (սի մեր իզուս անմա՞ տուգի), «Գլուխ և աւարտ նոյն տառ կախալ» սկզբնատողով հանելուկներ (էջ 508)՝ Սուեփաեռն (սկնուս պսակ ստուգարանէալ), Անասուի «Իր մի տեսալ փորք հասակ» (էջ 511) սկզբնատողով հանելուկներ՝ փլատ և այլն։

Ասվեց, որ ժողովածուն ունի բառարան, որի անհրաժեշտութիւնը թելադրված է ժողովածուի բնութեամբ։ Ար բառարանը նպատակ ունի բնագրերի գլուխընկալմանը՝ կասկածից վեր է։ Բառարանը կազմելու ցանքեր ևս արժանի են ջերմ զրգատանքի, Յարալի է, սակայն, որ այն զերծ չէ թերութիւններից։ ա) յոտ երկու տասնյակ բառեր համար նշված է «կարտ է բացատրութիւն», բ) առանձին բառերի բացատրութիւններ չեն իմնադրված մատենագրական բառարանագրական այլ փաստերով, գ) բառարանից դուրս են մնացել բառեր, որոնք նույնպես կարող են բացատրութիւն ունենալ։ Օրինակ՝ «Տոս» (սելալ երթալ չորս տոսով, ԺԱԼ29) — «խմրով», «տմարտակով», եւսփի հարկարածի (խաբըր նոյի տապանի մասին է) (էջ 504), Բառն ունի տողովով տարբերակներով։ «Տոտ» — «լծակ», բառնալիք, լաժր» — «լրում է չր, Անաույանը՝ հոնով Շնորհալու այս հանելուկը և բացատրում՝ «տապանակի ունկերի համար է առված»։ Նշանակում է՝ իսկ բառը կարող չէ բացատրութիւն և այսպէս Շնորհալու խաբըր ոչ թե նոյի տապանի մասին է, այլ ուխտի տապանակի, ինչպես ունի մի տարբերակով, Իսկ եթե Անաույանը սխալ է, այսպէս պետք էր տալ համապատասխան ժանտթագրութիւն։

Խնոցու օրդին ԺԸԼ5 — կարտ է բացատրութիւն» (էջ 499), Իսկ բացատրութիւն փորձ չի արված։ Եռնիսկ չի նշված տողը բառարանում։ Հանելուկը Դավիթ արքայի մասին է՝ «Հովիւ մի սուր» թագուր՝ Երզնէ և այլն, որն ավարտվում է «Յորժամ զխնոցու օրդին ետես դատող» (էջ 380) տողով։ Հանելուկի իմացում ընկած է Աստվածաշնչին մի զեզեցիկ առակ զանուկի մասին, որ պատմում է Նաթան մարգարեն Դավիթ արքային, այլաբանորեն իշնոցնելով նրա զործած մի անիրավութիւնը, Նաթանի մասին իր մի այլ հանելուկում Շնորհալուն ասում է, որ նա՝ «Առակ ասաց թագաւորին, Հանց որ եդիր զՆաթան ի գետին» (էջ 231)։ Հանելուկի առաջին երկու տողերն են՝ «Եր մարգարէ աղաւոր բնութիւն, Ի՞նչ անուն կայ ի Շնոցին»։ Հնոցին բառն ունի խնոցին տարբերակներով։ Հանելուկի կրկնված օրինակը ի խնոցին ըստ փոխարենն ունի ի զիրն հին, Անասու կայ ի զիրն հին» (էջ 348)։ Ակներ է, որ նախ խնոցու օրդին, որը դատել է Դավիթին, Նաթան մարգարեն է և, Երզնէ, որ փոխարենութիւնը ժողով է ի խնոցին արտահայտութիւնից՝ զրազրական աղճատման հետեւեցով, ինչպես նաև ի զիրն հին տարբերակներով, որը ի խնոցին ընթերցվածի ալիւի իմաստաւորված փոփոխութիւնն է։ Ինչ վերաբերում է խնոցին բառին, այսպէս կազմված է ինչ բառի աղանակի թվից, ինչպես ասված է Շնորհալու մի այլ հանելուկում Դավիթի մասին, «Թագաւոր մի կայ ի խնոց» (էջ 324)։ «Ի՞նչ անուն կայ ի խնոցին» նշանակում է, որ Նաթանի անունը կար հին մարգարեների անունների մէջ կամ, ինչպես իմաստաւորված է հանելուկի երկու ծանոթութիւններով՝ «Անուսն կայ ի զիրն հին»։ Ար զխնոցու օրդին արտահայտութիւնը աղճատման արգասիք է, երևում է նաև տողի վանկերի թվի խախտումից, ութ վանկի փոխարեն տողն ունի տասնմեկ վանկ։

Բացատրութիւն կարող բառ է դիտված նաև զուր բառը, «Դուզ մի կապեաց որպէս զուսան, Կրուիս կտրեաց զերգ մարդասպան» (էջ 242)։ Հանելուկը նվիրված է Հերովդիայի դստերը, որը Հերովդեսի ծննդյան օրը պարտ է խնայում և մոր սաղարեքով՝ Դորից որպէս նվիր խնդրում է Հովհաննէս Մկրտչի փախուճ, Դուզ բառը զրազրական տարբերակով է, որը

2 Հր. Անաույան, Հանգրեւ արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 421—422.

3 Թագաւորաց, գլ. ԺԲ.

4 Մասք., գլ. ԺԳ, 1—12.

ծագել է ոչ այնքան ազնվաման լեռնանքով, որքան բառի բարբառային ևնի ազդեցությամբ: Բառի հիշտ ձևն է զուս. Վառ ուսմական. զօգ. քլօս. Թմբուկ մեծ, կամ միակողմանա՞ն, ևկեն-
բա է, որ զօգ ևկից կարող էր ծագել զուգ և՛ նակառակը: Այստեղ խոսքը թմբուկի՝ դափի մա-
սին է, որը նվագելով պարել է Լեռնվդիպղան:

Իենկի բառը հիշտ բացատրված է՝ դանկ-դենկ, դրամ. ընդունելի չէ, սակայն, եզուցն և
յենկի-դենգի՞ս զուգահեռ:

Այս և նման վրիպումները ոչ միայն չեն նսմացնում Ա. Միացականյանի ստվարածավալ
ուսումնասիրության գիտական բարձր արժեքը, այլև ինչ-որ չափով, նույնիսկ անխուսափելի
են: Գիրքը նոր և մնայուն ավանդ է՝ Նայ բանասիրության մեջ:

ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ ՂԱԶԻՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Հ. Գ. ՄԱՐԿԱՐՅԱՆ, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի
պատմության մի Իանի հարցեր, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն,
Երևան, 1980, 255 էջ:

IX—XIII դդ. Հայաստանի և Վրաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմու-
թյան ապառիչ ուսումնասիրությունն անհնարին է, առանց այդ շրջանի հայ-վրացական բազ-
մաբնույթ առևտրությունների հաշվածան և համակողմանի ուսումնասիրության: Գա մի մա-
մանակալը չան էր, երբ, քաղ գիտանցելով, որ սուր նվաճողների դեմ պայքարի հաջողության
հրաշխիքը եղբայրական դաշինքն է, գրացի երկու ժողովուրդները սկզբում Նայ Բագրատունի-
ների, ապա իրենց վերջիններին ժառանգորդը համարող վրաց Բագրատունիների գլխավորու-
թյամբ թողնվեցին արաբական և ապա թուրք սելջուկյան լուծը (Հարավային Հայաստանն
արգիս է միաց սելջուկների տիրապետության տակ): Լեռնական ժառանգմանը չէ այդ
մամանակալը չանում հարևան երկու ժողովուրդների միջնագծարի կապերն առաջին սերունդ
ուրաղմանույթ դարձան: Իմ որինաչափ է, որ իմ կառավարությունն իր արշալույսից սկսած
խեղճ առարկա մամանակալությանի տարրեր փուլերի հայ-վրացական հարաբերությունների
ընկալյալը մեծ տեղ է հատկացնում՝ առաքյալների հարստանալով դրանց այս կամ այն ընտ-
ղաժառանգ խմբված հետազոտություններով: Այդ ուսումնասիրություններից է նաև գրախոսվող
մենագրությունը, որը խմբված է նշված մամանակալությանի կարևոր փուլերից մեկի՝ XII դ-
20—70-ական թվականների հայաց և վրաց պատմության այն հարցերին, որոնց սերունդ կապ-
վածությունները թվագրում է դրանց համատեղ ընկալության անհրաժեշտությունը:

Հեղինակին, ամբողջությամբ վերցրած, հաջողվել է հասնել իր առջև դրված խնդիրների
կատարմանը, և հա թագմամբ ու առարաբույթ աղբյուրների համադր ուսումնասիրության
և խեղճ առարկա հարցերին առնչվող գրականության սրտագործման մանապարհով բնթեր-
ցողի դասին է հանձնել մի շահեկան աշխատություն:

Գրախոսվող աշխատությունը բաղկացած է խիստ հակիրճ (մոտ 3 էջ) առաջաբանից
(որին, թերև, նպատյաներ սերկու խոսքի խորագիրը), աղբյուրների և գրականության ավելի
շատ բնագրական տեսությունից, երեք գլխից և սեղմ (մոտ 2 էջ) վերջաբանից: Այն նաև ռմոված
է առանձին ամփոփումով և աճեն մի գիտական հրատարակությանն ախրան անհրաժեշտ պա-
տագործված աղբյուրների և գրականության, անկանունների ու տեղանունների ցանկերով:
Հանկայի կլիներ, եթե գիրքն ունենար նաև համապատասխան քարտեզ:

Հանգամանքին վերաբերելով ու արժեքավորելով իր պատագործած աղբյուրներն ու գրակա-
նությունը և, մասնավորապես, իրավագիտին շնչելով Նայ ժողովրդի պատմության ուսումնա-
սիրության գործում ռթարթիա ցնտվերալայն մեծ կարևորությունը, երանից է Սելիքսեթ-Բենի
կատարած համակարգիչը Թարգմանություններն ըստ աճենային գնահատելով հանդերձ, հեղի-
նադր միանգամայն հիշա ու մամանակին նկատում է, որ ռարզն զգացվում է ռթարթիա
ցնտվերալայն լրվի հայերեն Թարգմանության անհրաժեշտությունը՝ վրացագիտության վեր-
ջին նվաճումները և նորագույն ուսումնասիրությունները հայվի առնելով (էջ 30): Պատագոր-
ծած գրականության տեսությունից Հ. Մարգարյանը եղբայրանցել է, որ սլնայած այսուր հրա-